

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477. 4) "18/19"

Ігор Власюк
(м. Житомир)

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМЛЕВПОРЯДНИХ КОМІСІЙ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 1907 – 1916 РР.

У статті проаналізовано процес утворення та діяльність землевпорядних комісій на Правобережній Україні у ході реалізації столипінської аграрної реформи.

Ключові слова: *Правобережна Україна, столипінська аграрна реформа, землевпорядна комісія, Селянський Поземельний банк.*

Проблема діяльності землевпорядних комісій на Правобережній Україні знайшла своє відображення в ряді наукових досліджень, присвячених реалізації столипінської аграрної реформи в Україні, Російській імперії загалом. Зокрема, необхідно назвати праці О. Погребинського, С.М. Дубровського, Л.Ф. Склярова, М.А. Якименка, В.О. Кудя, Ф.Є. Лося, О.Г. Михайлюка, Л.І. Гайдай, Ю.М.Поліщука та ін. Оскільки комплексного дослідження з цієї проблеми немає, діяльність землевпорядних комісій у визначеному регіоні потребує подальшого вивчення з метою більш об'єктивного розуміння урядової аграрної політики початку ХХ ст., вивчення її позитивних кроків, досвіду та недоліків, ходу та наслідків столипінської реформи.

Щодо утворення землевпорядних комісій на Правобережжі зазначимо, що, наприклад, Волинська губернська землевпорядна комісія була заснована 21 травня 1907 р., ліквідована в листопаді 1917 р.; підпорядковувалася Головному управлінню землеустрою та землеробства (до жовтня 1915 р.), пізніше – Міністерству землеробства. Вона сприяла своєю діяльністю проведенню столипінської аграрної реформи в губернії. Функції цієї комісії полягали в: проведенні землевпорядкування через створення хуторів та відрубів для селян; здійсненні керівництва та контролю за діяльністю повітових землевпорядних комісій; допомозі Селянському Поземельному банку в купівлі та продажу селянам ділянок землі на вигідних умовах для них і казни; організації переселення бажаючих селян до Сибіру, на Урал, менш заселені губернії європейської частини Росії. Крім того, важливо зазначити, що в 1908 р. у Волинській губернії було введено посаду урядового агронома, який був виконавчим органом Департаменту землеробства, здійснював загальне керівництво справою надання агрономічної допомоги селянам при переході на хутори й відруби. При губернській землевпорядній комісії була створена особлива агрономічна нарада [1, с. 42]. Діяльність землевпорядних комісій на Волині було досліджено в монографії

Ю.М. Поліщука. У запропонованій статті використано ряд інших архівних документів, що доповнюють попереднє дослідження проблеми.

У 1907 – 1908 рр. землевпорядні комісії Волинської губернії проводили роботи зі створення хуторів та відрубів на селянських землях, сприяли продажу земель Селянського Поземельного банку. З 1909 р. вони обмежилися тільки першим видом робіт, що було пов'язано зі значною кількістю землевпорядних робіт та відсутністю достатньої кількості землемірів.

Таблиця 1

Хід землевпорядних робіт у Волинській губернії у 1907 – 1909 рр.¹

Землевпорядні роботи	1907		1908		1909	
Площа надільних земель і кількість створених господарств	8812 дес.	1080	23635 дес.	2944	49365 дес.	4328
Площа земель Селянського Поземельного банку і кількість створених господарств	2219 дес.	290	3720 дес.	380	73 дес.	7
Площа казенних земель і кількість створених господарств	28 дес.	5	23 дес.	3	231 дес.	20
Усього:	11061 дес.	1375	27378 дес.	3327	49669 дес.	4355

У кошторисі Волинської губернської землевпорядної комісії на 1910 р. планувалося виділити на агрономічні заходи 113200 руб.; на 1911 р. – 294752 руб.; кількість показових хутірсько-відрубних ділянок довести до 200; на поширення сільськогосподарських знань – 8200 руб.; на поліпшення садівництва та хмелярства – 5100 руб.; влаштувалося 6 прокатних станцій сільськогосподарських машин та знарядь тощо. Зростала загалом кількість позик та допомоги з боку землевпорядних комісій губернії селянам, які переходили на хутори та відруби, залежно від кількості заяв та дворів за роками: у 1908 р. їх отримали 556 дворів на суму 41529 руб., у 1909 р. – відповідно 2326 та 213234 руб., у 1910 р. – 907 та 80210 руб. [2, арк. 449-451]. Наприклад, Новоград-Волинська повітова землевпорядна комісія видала з 1907 до 1913 рр. грошові позики 1407 селянам на суму 103249 руб. (звернулися із заявами 2435 селян), у 1914 р. – відповідно 368 та 41810 руб. (579) [3, арк. 43, 46].

Головне управління землеустрою та землеробства у 1912 р. провело обстеження наслідків надання агрономічної допомоги і виявило зростання попиту селян на сільськогосподарський інвентар у зв'язку із землевпорядними роботами, необхідність поживлення діяльності земських сільськогосподарських складів. У 1913 р. на службі Волинського губернського земства були 60 агрономів, 50 агрономічних старост, 7 інструкторів із молочарської справи, 6 спеціалістів із маслоробства, 6 інструкторів із хмелярства. Важливо зазначити, що при недостатній їх кількості для губернії все ж поступово виділялися кошти для потреб землевпорядних комісій у названих спеціалістах. У 1913 р. було також виділено 1000 руб. на відрядження 70 хуторян Волинської губернії на Всеросійську сільськогосподарську виставку в Києві. Волинське губернське земство, у свою чергу, планувало внести у кошторис на агрономічну допомогу у 1914 р. 305670 руб. [4, арк. 8, 10, 25]. Протягом 1916 р. землевпорядні позики та допомоги надавалися переважно на влаштування вогнетривких будівель окремим селянам [5, арк. 15]. Загалом, можна погодитися з

¹ Складено автором на підставі матеріалів Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 226, оп. 1, спр. 100, арк. 448.

думкою Ю.М. Поліщука, що з 1907 до 1916 рр. на Волині багато зроблено для землевпорядкування, незважаючи на те, що повністю було впорядковано лише 15% селянських дворів [1, с. 55].

Звернемо увагу на те, що, допомагаючи селянським громадам у придбанні поміщицьких земель за посередництва Селянського Поземельного банку, землевпорядні комісії губернії керувалися інтересами селян, доцільністю та ґрунтовним аналізом таких купівель – про це свідчать, зокрема, дії Ровенської повітової землевпорядної комісії в 1907 р. щодо придбання селянами маєтку землевласників Н.Я. Пото та С.О. Топора при с. Козлині Кустинської волості площею 287 дес.; маєтку графині Водзицької у м. Любар Новоград-Волинського повіту; Половецького маєтку землевласника І.Я. Соколовського Житомирського повіту тощо [6, арк. 130, 172, 200]. У 1915 – 1916 рр. в окремих повітах губернії планувалося продати селянам ряд маєтків Селянського Поземельного банку. Так, у Новоград-Волинському повіті це стосувалося продажу маєтку в с. Олександрівка площею 410 дес. і створення на ньому 35 хуторів (цінність землі визначалася від 80 до 150 руб. за 1 дес.); в Острозькому повіті – маєтку у с. Хорові площею 711 дес. і створення 63 ділянок (200 – 300 руб. за 1 дес.); у Рівненському повіті – у с. Космачеві відповідно 1271 дес. і 43 хутори та 93 сінокосні ділянки; в Овруцькому повіті – у селах Пелчі та Старій Рудні 5250 дес. тощо [3, арк. 109-110].

Дослідження ходу землевпорядних робіт у Волинській губернії в окремі роки показує також ряд недоліків: наприклад, у 1909 р. землемірні роботи не проводилися тривалий час у Дубенському повіті з причини нестачі землемірів; селяни в окремих повітах були не задоволені роботою землемірів, скаржилися на неправильне відведення ними земель під хутори (наприклад, у с. Іванчиці Луцького повіту в 1910 р.) тощо [7, арк. 6; 2, арк. 181]. Щодо скарг селян на дії землемірів, важливо звернути увагу також на справу про самоправні дії селян села Ледянки Ізяславльського повіту (1914); скарги селян с. Борятин Луцького повіту з приводу неправильної нарізки відрубів, 34 селян с. Білич Грибовицької волості Володимир-Волинського повіту 1908 р. з приводу примушування переходу на хутори й відрубів тощо. Часто більшість сільської громади займала ворожу позицію щодо виділених. Проти заможних селян, які жили краще за своїх збіднілих сусідів, часто застосовувалися підпали [8-13; 14, арк. 397].

В.О. Кудь, наприклад, зазначає, що підпалювачами заможних були батраки, безробітні, бідні селяни, при засудженні яких виявлялося, що вони не мають ніякого майна [15, с. 18]. Поряд з окремими справами, що свідчили про примушування селян та насильницькі дії з боку окремих чиновників, вони мали часто характер технічних помилок [14, арк. 40]. Селяни скаржилися також на малоземелля, черезсмулля володінь, захоплення пасовищ поміщиками, вирубку ними лісів, на утиски з боку поміщиків та орендарів-євреїв [16, арк. 3]. На Волині була найбільшою кількістю випасів та потрав поміщицьких земель, пов'язаних із сервітутами (утічками спільного користування селян та поміщиків) – 44,3% тощо [17, с. 237]. Між тим, у цій же губернії масові та групові виступи селян проти поміщиків зменшилися з 105 у 1906 р. до 28 у 1914 р., що, безперечно, було і свідченням змін у психології селянства при переході до нових умов господарювання та відносного соціального спокою на селі [15, с. 15]. Усього з 1907 до 1911 р. надійшло 414 скарг на дії землевпорядних комісій губернії; у 1911 р. – 172 [18, арк. 298]. Столипінська реформа похвалила активність селянства, сприяючи підвищенню його підприємливості, господарської ініціативи і, як наслідок, подальшій його диференціації. Цілком зрозуміло, що малоземельному селянству було складніше вирішувати проблеми господарювання в нових умовах, а тому воно й стало основним незадоволеним елементом села в роки реформи.

При проведенні землевпорядних робіт у всій Україні найбільш інтенсивне утворення хуторів та відрубів відбувалося на Волині: у 1911 р. тут нараховувалося 1139 хутірських господарств; на 1 січня 1912 р. найбільша кількість одноосібних господарів (13709) була в Житомирському повіті. Важливим документом для розуміння ходу аграрних перетворень у цьому регіоні є матеріали Народи губернаторів та селянських

діячів Південно-Західного краю, яка відбулася у листопаді – грудні 1910 р. Нарада визнала за необхідне вести боротьбу з інертністю населення, звичкою його до далекоземелля, черезсмулля, переконувати його в перевагах нових форм землеволодіння, підкресливши, що для успіху землевпорядних робіт необхідний тісний взаємозв'язок у діях землевпорядних комісій та селянських установ, пошук у кожному випадку шляхів та засобів найбільш справедливого розподілу землі між господарями, за організацію агрономічної допомоги на місцях, головним чином, одноосібним господарствам [10, арк. 482].

Приклад відмінності між врожайями на показових полях та на селянських показано в табл. 2. Таблиця показує, що врожайність (у пуд. з 1 дес.) була значно вищою на показових полях, ніж на інших селянських полях. Це пояснювалося впровадженням на показові поля досягнень агрономії, що сприяло правильному використанню землі та відповідними результатами внаслідок цього.

Таблиця 2

**Урожайність на показових та селянських полях у Балтському повіті
Подільської губернії²**

Назви сільгосп- культур	Врожайність у пуд з 1 дес.							
	На показових полях				На селянських полях			
	1909	1910	1911	1912	1909	1910	1911	1912
Озима пшениця	65-68	70-150	35-72	85-120	5-15	40-100	15-60	15-100
Озиме жито	65	110-120	50-52	60-90	0-6	30-95	18-30	28-80
Ячмінь	42-70	70-120	60-120	9-15	40-70	15-60	15-60	45-100
Овес	20-92	60-125	53-104	60-90	6-26	60-90	45-80	50-80

Значного розвитку у період реалізації нової аграрної політики набуває в господарствах хуторян та відрубників садівництво. Наприклад, у 1912 р. Волинська губернська землевпорядна комісія планувала придбати близько 40 тис. фруктових саджанців для розповсюдження в хутірських селянських господарствах за рахунок землевпорядних позик, для влаштування показових садів. Попит на них з боку хуторян зростає. Так, у цій же губернії 2 тис. хутірських господарств з 3 тис., утворених у 1912 р., виявили бажання займатися садівництвом; попит весною та восени 1913 р. на саджанці складає 50 тис. штук [19, арк. 238; 20, арк. 132]. На Поділлі витрати земства на садівництво та городництво зросли у 1907 – 13 рр. з 1 тис. руб. до 41 тис. руб. [21, с. 8].

Щодо прокатних станцій сільгоспмашин і знарядь, то, наприклад, на Волині в 1911 р. їх було організовано 116; у 1912 р. тут нараховувалося 148 земських сільськогосподарських складів із 1312 машинами, прокатом яких користувались у цьому році 7 тис. осіб [22, с. 35; 23, с. 36]. У 1911 р. тут у розпорядження губернської управи було надано 28 тис. руб. на організацію 5 сільгоспскладів; планувалося продавати землеробські знаряддя та машини за готівку всім селянам та кредитувати одноосібних господарів, беручи з них завдаток у розмірі від 25% до 50% вартості товару, з погашенням позики протягом двох років за складні знаряддя та протягом одного року за прості (і також мінеральних добрив, які відпускалися складами). Так, Іскоростенським сільгоспскладом було продано товару лише з 1 січня до 17 листопада 1912 р. готівкою – на 3488 руб., за борговими зобов'язаннями – на 4583 руб., що свідчило про попит селян на ці товари [24, арк. 460; 25, арк. 174]. На Поділлі, наприклад, у 1912 р. працювали 12 складів з 13 відділеннями, 186 прокатних станцій та зерноочисних пунктів з 1914 машинами та знаряддями, якими скористалися 6789 господарів [26, с. 21]. Наприклад, у 1909 р. на Поділлі, за архівними даними, відомо, що в Балтському повіті у 17 домогосподарів використовувалися сівалки на 37 дес.; зерноочисні машини очистили 2431 пуд. зерна у 31 домогосподаря; молотарка

² Обзор агрономической помощи населению Подольской губернии за 1912 г. – С. 89.

працювала 20 днів у 34 селян. За користування сівалками брали 50 коп. із десятини, зерноочисними машинами – по 1/2 – 2 коп. із пуда, молотаркою – 5 руб. за день роботи [27, арк. 44]. Розмір витрат на сільськогосподарський реманент пропорційно залежав від площі земельних угідь селянських господарств.

Перехід до приватної власності на землю через кілька років мав викликати потребу у вживанні міндобрив, для доведення землі до максимальної продуктивності та її цінності для селянина. Про це, наприклад, у 1911 р. писали стосовно селян Київської губернії щодо організації забезпечення в ці роки селянських господарств міндобривами [28, с. 15]. Обстеження щодо застосуванню їх у Подільській губернії довели, що при їх внесенні підвищувало урожайність ґрунтів, але при цьому різні ґрунти потребували лише відповідних добрив. Проте селяни були ще мало обізнані з цими нововведеннями. Архівні дані про селянські господарства, приміром, у Вінницькому повіті Подільської губернії у 1911 – 1913 рр. показують, що купівля мінеральних добрив селянами ще була мізерною; їх переважно застосовували групи господарств від 3 до 6 дес. та від 6 до 12 дес. Ці ж групи найбільше використовували і перегній; кількість господарств із застосуванням перегною зростала залежно від наявної в них кількості худоби [29, с. 474; 30, арк. 10]. Землевпорядні комісії та земські управи намагалися озброїти селян хоч би елементарними знаннями з основ агрономії, ветеринарії. З цією метою організувалися курси, розповсюджувалася популярна література, на що, наприклад, Волинським губернським земством було асигновано у 1911 р. 4730 руб., київським – 5600 руб. [31, с. 1308].

Головне управління землеустрою та землеробства звернуло увагу в цей період на можливість широкого розвитку комісійного продажу сільгоспмашин та знарядь установами дрібного кредиту. З цією метою у відділі сільської економії та сільськогосподарської статистики було вироблено основні умови, на яких ці установи могли отримувати від фірм зазначену продукцію на комісію; зазначалося, що установам необхідно визначити кількість товару для його швидкого збуту; надавалася можливість повернення товару фірмі в разі повного припинення торгівлі ним установою дрібного кредиту. Цікаво, що на нараді представників агрономічних районів Волині розглядалося питання про відкриття товарного кредиту тій частині сільського населення, яка не входила до кредитних кооперативів; було визнано, що найбільш зручною формою організації кредиту для них можуть бути договірні товариства, для яких позики надавались би сільськогосподарськими машинами, знаряддями, насінням, міндобривами [32, с. 107].

Таким чином, розгляд діяльності землевпорядних комісій у губерніях Правобережної України в період проведення столипінської аграрної реформи дає підставу зробити висновки, що уряд поступово збільшував витрати на ці заходи, хоча кількість бажаючих отримати грошові позики й допомоги була значно більшою. Діяльність цих комісій та земств спрямовувалася на підтримку насамперед хуторян та відрубників, але поступово розширювала свої рамки, надаючи можливість і іншим зацікавленим селянам упроваджувати агрономічні заходи. Розповсюдження сільськогосподарських знань допомагало селянам у зміні їх психології, залученню до нових прогресивних методів ведення своїх господарств, їх раціоналізації. Справа ця була новою, вимагала багато зусиль та певного часу для отримання бажаних результатів. Діяльність землевпорядних комісій на Правобережжі мала велике значення для цивілізованого перерозподілу селянських та поміщицьких земель, сприяла поступовому осмисленню селянами себе власниками нових хутірсько-відрубних ділянок, усвідомленню необхідності запровадження агрономічних нововведень у міру можливостей та підприємницької ініціативи, не обмежувалася виключно роботою землемірів, а мала комплексний характер допомоги селянам у нових формах господарювання. З іншого боку, вона мала ряд недоліків як технічного характеру, так і свідомого примушування селян окремими чиновниками до переходу на хутори й відруби. Хід землевпорядних робіт показує, що інтенсивно, хоч і неоднаково в різні роки, вони відбувалися до початку Першої світової війни. Тому

оцінювати роботу землепорядних комісій доцільніше за їх ходом в окремі роки, а не за кінцевими наслідками, оскільки це була головна перешкода, інші чинники. Усе ж перші, недосконалі кроки в діяльності цих комісій у подальшому мали загалом позитивні тенденції.

Список використаних джерел та літератури

1. Поліщук Ю.М. Столипінська аграрна реформа на Волині. – К.: ІПіЕНД, 1999. – 116 с.
2. ДАЖО. – Ф. 226, оп. 1, спр. 100.
3. ДАЖО. – Ф. 61, оп. 1, спр. 160.
4. ДАЖО. – Ф. 226, оп. 1, спр. 250.
5. Там само. – Спр. 736.
6. Там само. – Спр. 33.
7. Там само. – Спр. 70.
8. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 442, оп. 639, спр. 629.
9. Там само. – Оп. 642, спр. 4.
10. Там само. – Оп. 708, спр. 297.
11. Там само. – Оп. 709, спр. 482.
12. Там само. – Оп. 713, спр. 35.
13. Там само. – Спр. 137.
14. ДАЖО. – Ф. 226, оп. 1, спр. 37.
15. Кудь В. А. Крестьянское движение в Волынской губернии в период между двумя революциями (июнь 1907 – февраль 1917): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07. 00. 02 / Львовский гос. ун-т им. Ивана Франко. – Львов, 1974. – 25 с.
16. ДАЖО. – Ф. 226, оп. 1, спр. 29.
17. Лось Ф. Є., Михайлюк О. Г. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914. – К.: Наук. думка, 1976. – 284 с.
18. ДАЖО. – Ф. 226, оп. 1, спр. 799.
19. Там само. – Спр. 141.
20. Там само. – Спр. 169.
21. Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 21.
22. Обзор Волынской губернии за 1911 г. – Житомир, 1912. – 102 с.
23. Обзор Волынской губернии за 1912 г. – Житомир, 1913. – 104 с.
24. ДАЖО. – Ф. 183, оп. 1, спр. 920.
25. Там само. – Спр. 1197.
26. Подольский хозяин. – Винница, 1915. – № 2.
27. ДАЖО. – Ф. 226, оп. 1, спр. 97.
28. Франкфурт С. Л. Применение минеральных удобрений в Киевской губернии и условия торговли ими. – К., 1911. – 25 с.
29. Хуторянин. – Полтава, 1913. – № 17.
30. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 233, оп. 1, спр. 489.
31. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1911 год). Вып. 13. Ч. 3. – Пг., 1914. – С. 753-1355.
32. Гайдай Л. И. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Правобережной Украины (1906 – 1914 гг.): Дис. канд. ист. наук: 07. 00. 02 / АН УССР, Ин-т истории. – К., 1978. – 183 с.

SUMMARY

The article analyzes the process of formation and activity of the land measuring commission in the right-bank Ukraine during the Stolypin's agrarian reform realization.

Key words: right-bank Ukraine, the Stolypin's agrarian reform, the land measuring commission, Rural Land Bank.